

ملاحظات در نسخه‌شناسی

معرفی چند نسخه‌نوشناخته و شیوه تصحیح دیوان ازرقی هروی

محمدتقی خلوصی*

چکیده

در این مقاله ابتدا به نسخه‌شناسی دیوان ازرقی هروی و دشواری‌های تهیه آن پرداخته شده است و سپس به بررسی نسخه‌ها از نظر توصیفی و تاریخی و مقایسه آنها با نسخه‌های سده هفتم اقدام شده است؛ این مقایسه به لحاظ تعیین نسخه اساس و میزان اصالت نسخه‌های دیگر انجام شده است. در مرحله بعد نسخه‌های مربوط به سده هفتم معرفی شده است. سپس به معرفی چهار نسخه دیگر مربوط به سده‌های نهم، دهم و یازدهم پرداخته شده است. در ادامه، چاپ‌های قبلی از دیوان ازرقی هروی نقد و بررسی شده و در پایان با ذکر دلایل و توجیحات، در خصوص روش تصحیح مناسب نسخه‌ها گفته شده است. قابل ذکر است که وجوه ترجیح، انتخاب و اولویت هر یک از این نسخ و راهگشایی‌های هر یک از آنها در رسیدن به متنی منقح از دیوان ازرقی هروی در ضمن این مقاله مورد بحث قرار گرفته است.

کلیدواژه: تصحیح نسخه، نسخه بدل، نسخه اساس، ضبط، کاتب، مجموعه، آغاز و انجام نسخه.

*. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران. Email: kholousi_1966@yahoo.com

مدخل

ازرقی هروی شاعر قصیده‌سرای عصر سلجوقی و از شاعران نیمه دوم قرن پنجم هجری است. اگرچه تاریخ ولادت او دانسته نیست، ولی بنا بر قراین در حدود سال ۴۶۵ ه.ق درگذشته است.^۱ از دیوان ازرقی هروی نسخه‌های متعددی در دست است که بیشتر آن‌ها مربوط به دوره‌های متأخر می‌شود؛ به طوری که تاکنون قریب به پنجاه نسخه کامل از اشعار وی در فهرست‌ها آمده و نیز اشعار پراکنده‌ای از او در تذکره‌ها، جنگ‌ها، سفینه‌ها و کتاب‌های تاریخی درج شده است که گردآوری و بررسی همه آن‌ها نیازمند زمانی طولانی است. اکثر این نسخه‌ها مربوط به قرن دهم تا سیزدهم هجری است و بنا بر اصل «اقدم نسخ اصح نسخ» از اعتبار قابل توجهی برخوردارند و نگارنده در تصحیح جدید، از آن‌ها به عنوان نسخه بدل استفاده کرده است. در این مقاله ابتدا به نسخه‌شناسی دیوان ازرقی و مشکلات نسخه‌های آن پرداخته شده است. از این جهت مراحل سه‌گانه نسخه‌شناسی شامل توصیفی، تاریخی و تطبیقی^۲ نسخه‌ها انجام گرفته است و پس از دسته‌بندی نسخه‌های موجود از نظر قدمت و ترتیب الفبایی و غیرالفبایی، نسخه اساس تعیین گردیده است. در مرحله بعد ابتدا چهار نسخه نوشته‌شده در قرن هفتم و سپس چهار نسخه دیگر مربوط به بعد از آن به طور کامل معرفی شد. در ضمن معرفی نسخه چاپی سعید نفیسی به نقد و بررسی آن کتاب و نسخه چاپی زنده‌یاد علی عبدالرسولی همّت گماشتم.

در پایان این مقاله پس از بررسی و مقایسه نسخه‌های هم طراز قرن هفتم با نسخه اساس، شیوه «تصحیح نسبی» که یکی از انواع تصحیح انتقادی است، انتخاب شد که در پایان مقاله به اختصار توضیح داده می‌شود. قابل ذکر است نسخه اساس نگارنده در تصحیح جدید یکی از قدیم‌ترین نسخه‌های قرن هفتم است که با هشت نسخه دیگر مقابله و تصحیح شده است. نگارنده آرزو مندست در آینده‌ای نه چندان دور نسخه نهایی از اشعار ازرقی را در اختیار مشتاقان زبان و شعر و ادب فارسی قرار دهد اکنون برای محقق شدن این آرزو و برای اینکه دوستداران شعر و ادب را از کار خود در خصوص کارهای قبلی و نسخه‌شناسی دیوان ازرقی هروی و معرفی و استفاده از نسخه‌های نوشته‌شده در تصحیح جدید، آگاه گرداند، نگارش جداگانه این مقاله را ضروری دیده است. امید می‌رود، چنانچه پژوهشگران آگاه پیشنهاد یا نکته نویافته‌ای در خصوص شعر و زندگی شاعر دارند که می‌تواند در چاپ پاکیزه و منقح دیوان شعر او و آگاهی از نکات تاریک زندگی اش مفید افتد، نگارنده را بهره‌ور و وامدار خود سازند.

علائم اختصاری نسخه‌ها

۱. دا: نسخهٔ منتخب کتابخانهٔ دانشگاه تهران
۲. پا: نسخهٔ کتابخانهٔ اوغلوعلی پاشا (اساس)
۳. مینو: نسخهٔ کتابخانهٔ مجتبی مینوی
۴. آر: نسخهٔ کتابخانهٔ ملی ایرلند
۵. مج: نسخهٔ کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی
۶. ملک: نسخهٔ کتابخانهٔ ملی ملک
۷. بل: نسخهٔ متعلق به محمدعلی بلگرامی
۸. حک: نسخهٔ متعلق به کتابخانهٔ زنده‌یاد علی اصغر حکمت
۹. فر: نسخهٔ متعلق به زنده‌یاد محمود فرخ، هدایی به کتابخانهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی مشهد
۱۰. چ نف: نسخهٔ چاپی زنده‌یاد سعید نفیسی

دشواری‌های نسخه‌شناسی دیوان ازرقی

از دشواری‌های نسخه‌شناسی دیوان ازرقی این است که هیچ نسخه‌ای از وفات تقریبی شاعر (۴۶۵ ه.ق)^۳ تا کنابت اولین نسخهٔ دیوان در سال ۶۰۴ ه.ق ثبت نشده است. شجرهٔ نسخه‌های قرن هفتم با نسخه‌های احتمالی قرن ششم و ماقبل آن نامعلوم است. در صورت پیدا شدن نسخه‌ای مربوط به قرن ششم، می‌تواند مشکلات موجود رابطهٔ قبل و بعد از آن، سالمرگ دقیق شاعر، و صحت و سقم ابیات الحاقی دیوان او را حل نماید. سعید نفیسی در چاپ و تصحیح دیوان ازرقی، مقدار زیادی از اشعار الحاقی او را آورده است و بر طبق نوشتهٔ آغاز نسخهٔ حک،^۴ حداکثر ابیات ازرقی ۲۴۰۰ بیت است، در حالی که نسخهٔ چاپی نفیسی ۲۷۴ بیت از مقدار یاد شده بیشتر است. از مقایسهٔ پانزده نسخهٔ کامل و چند نسخهٔ منتخب ازرقی معلوم شد که ابیات الحاقی در سه نسخه با یکدیگر مشترک است؛ بنابراین از مقایسهٔ آنها با قدیم‌ترین نسخه می‌توان آن‌ها را استخراج کرد و صحت و سقم آنها را مورد پژوهش قرار داد. علاوه بر این، مقدار زیادی از اشعار او در جنگ‌ها، مجموعه‌ها، تذکره‌ها و متون تاریخی آمده است؛ استخراج این ابیات می‌تواند کمک قابل توجهی در شناخت اشعار واقعی شاعر بنماید. تعدد و پراکندگی نسخه‌های دیوان از دیگر دشواری‌های آن است؛ به طوری که

تاکنون بیش از پنجاه نسخه از کل دیوان و منتخب اشعار او در فهرست‌ها ثبت شده است و این نسخه‌برداری‌ها به ویژه از قرن دهم به بعد، باعث راه یافتن غلط‌های فراوان گردیده است.

خوشبختانه اکثر نسخه‌های مربوط به قرن هفتم در کتابخانه و مرکز اسناد دانشگاه تهران و کتابخانه مجتبی مینوی موجود است و این مهم تا حدی به وسیله مجتبی مینوی حل شده است؛ اما هنوز بعضی نسخه‌های قرن دهم به بعد در کتابخانه‌های مختلف شهرهای ایران و کشورهای ترکیه و پاکستان موجود است.

گزینش نسخه اساس

آن‌گونه که صاحبان فن تصحیح آگاهی دارند، دو مطلب در انتخاب نسخه اصل مهم است: یکی تعیین اقدم نسخ و دیگری شیوه ترتیب و تنظیم مطالب نسخه. توضیحات لازم درباره هر کدام و اثبات ترجیح نسخه اساس در تصحیح دیوان ازرقی در پی می‌آید:

۱. در ابتدا مراحل نسخه‌شناسی در مورد نسخه‌های مربوط به قرن هفتم انجام شد و در هنگام مقایسه تطبیقی این نسخه‌ها اصیل‌ترین نسخه و اقدم آن‌ها مشخص و نسخه‌های بعدی مربوط به قرن نهم، دهم و یازدهم با آن مطابقت داده شده همچنین اصالت نسبی هر یک از آنها تعیین گردید؛ به طوری که پنج نسخه از نه نسخه‌ای که در تصحیح مورد استفاده قرار گرفته‌اند، مربوط به دوره‌های مذکور و بقیه مربوط به قرن هفتم است.

۲. مطلب مهم دیگر ترتیب و تنظیم مطالب نسخه‌ها در مقایسه با نسخه اقدم است. برخلاف آنچه مشهور شده است که ترتیب الفبایی دیوان‌های کهن، مربوط به دوره‌های متأخر است، بسیاری از دیوان‌ها از همان ابتدا به ترتیب حروف الفبایی بوده است.^۵ در دیوان ازرقی، چهار قصیده بلند با حرف قافیۀ «الف» «ل»، «ن» و «ی» وجود دارد. آغاز نسخه‌ها یا با حرف قافیۀ «الف» و یا با حرف قافیۀ «ل» شروع می‌شود. از این جهت نسخه‌ها به دو دسته تقسیم می‌شوند:

الف) نسخه‌هایی که نظم الفبایی را رعایت کرده‌اند، به ترتیب قدمت عبارتند از:
 ۱. نسخه منتخب سال ۶۰۴ ه.ق که در آن بعد از دو قصیده طولانی، پنج قصیده کوتاه

آمد و قاعده الفبایی را رعایت کرده است. قابل ذکر است که این نسخه از نظر قدمت از نسخه اساس قدیم‌تر است، ولی به علت ناقص بودن آن به عنوان نسخه اساس تعیین نگردید.

۲. نسخه اساس (پا) که تاریخ کتابت آن ۶۶۹ ه.ق و قاعده الفبایی را رعایت کرده است.

۳. نسخه چ نف که تاریخ کتابت آن ۸۲۱ ه.ق است و مانند نسخه اساس، قصاید به صورت الفبایی تنظیم شده است. این همان نسخه‌ای است که نفیسی در چاپ و تصحیح خود از دیوان ازرقی هروی آن را به عنوان نسخه اساس مورد استفاده قرار داده است.

۴. نسخه میج که تاریخ کتابت آن ۹۹۶ ه.ق و ترتیب قصاید و رباعیات آن همانند نسخه اساس است و در مقایسه با آن چهار قصیده بیشتر دارد.

ب) نسخه‌هایی که نظم الفبایی را رعایت نکرده‌اند، عبارتند از:

۱. نسخه مینو که تاریخ کتابت آن ۶۹۲ ه.ق است و بیست و سه سال پس از نسخه اساس نوشته شده است. قصاید و قطعات آن نظم الفبایی ندارد و پیداست که از روی نسخه معتبری نوشته شده است.

۲. نسخه آر که تاریخ کتابت آن ۶۹۹ ه.ق است و هفت سال پس از نسخه مینو نوشته شده است. با توجه به نوع ضبط واژه‌ها و ترتیب مطالب دو نسخه مینو و آر، معلوم است که هر دو از روی یک نسخه نوشته شده‌اند.

۳. نسخه ملک که در قرن دهم کتابت شده و قصاید و قطعات در آن نامرتب است.

۴. نسخه بل که تاریخ کتابت آن ۱۰۱۵ ه.ق است و ترتیب قصاید و قطعات در آن نامرتب است.

۵. نسخه حک که ترتیب قصاید و قطعات در آن کاملاً نامنظم است و با این حال یکی از نسخه‌های بسیار معتبر در تصحیح دیوان محسوب می‌شود و از رسم الخط و صورت ضبط آن پیداست که از روی نسخه‌های مربوط به قرن هفتم یا قدیم‌تر نوشته شده است.

۶. نسخه فر که ناقص بوده و با چهار نسخه کتابخانه آستان قدس مقایسه گردیده و ابیاتی به آن اضافه شده است. پس از مقایسه نسخ قرن هفتم، اقدام و اصح آن

نسخه‌ها به عنوان نسخه‌اساس تعیین گردیده؛ سپس به ترتیب به استنساخ، مقابله و تصحیح آن اقدام شد. در ادامه به شرح جزئیات هر یک از نسخه‌های مورد استفاده در قرن هفتم و دوره‌های بعد، به ترتیب تاریخ کتابت، می‌پردازیم.

چهار نسخه‌نوشناخته دیوان ازرقی هروی (مربوط به قرن هفتم) ۱. نسخه‌دانشگاه کمبریج (دا)

طبق مطالعات کتاب‌شناختی در نسخ خطی دیوان ازرقی هروی، این نسخه‌منتخب ۴۲۵ بیتی، قدیم‌ترین نسخه‌موجود است و بنابر فهرست میکروفیلم‌های دانشگاه تهران در مجموعه‌ای به شماره ۸۳۳ قرار دارد و از صفحه ۹۱ تا ۱۱۸ مجموعه را دربر می‌گیرد. کل مجموعه دارای ۱۱۸ برگ ۱۸ سطری است که شامل گزیده‌هایی از شاعران قرن پنجم و ششم است و در ماه رجب سال ۶۰۴ ه.ق به وسیله غیاث‌الدین محمد بن یوسف بن علی به خط نسخ نوشته شده است که عیناً در صفحه ترقیمه^۷ (انجامه) آمده است و ضمناً از مطالب این صفحه بر می‌آید که صاحب نسخه در سال ۶۵۴ ه.ق آن را به یکی از بستگان خود بخشیده است.

این نسخه دارای هشت قصیده، یک رباعی و یک قطعه است. این رباعی احتمالاً از شهید بلخی است که به اشتباه به این نسخه راه یافته است.

گفتنی است که این نسخه با همه اهمیتش، گزیده‌ای از دیوان ازرقی است؛ بعلاوه، بجز سه قصیده که در مقایسه با هشت نسخه دیگر دیوان در این منتخب به طور کامل آمده‌اند، پنج قصیده دیگر این نسخه به لحاظ تعداد ابیات کامل نیستند. آغاز و انجام نسخه، رباعی، قصاید و مطلع‌های دیگر قصاید به ترتیب چنین است:

آغاز: ز نور قبه زرین آینه تمثال	زمین تفته فروپوشد آتشین سربال
انجام: چو بردش سوی اوج بی‌موجبی	بزد سرنگونش سوی قعر چاه
رباعی: اگر غم را چو آتش دود بودی	جهان تاریک ماندی جاودانه
سراسر گرد و عالم گر به گردی	هنرمندی نبینی شادمانه

به دولاب ماند سپهر بلند	چو در وی کند مرد عاقل نگاه
یکی را ز تخت الثری برکشد	به گردون رساند به صد آب و جاه
چو بردش سوی اوج بی‌موجبی	بزد سرنگونش سوی قعر چاه

مطلع قصاید:

گویی که ماه و مشتری از جرم آسمان
توانگری و جوانی و عشق و بوی بهار
در آبدان بنفشه سمن شد به مهرگان
ای چنبر زمانه روز و شب مایهٔ عبر
به من نمود لب و چشم و زلف آن دلبر
چيست آن دریا که هست از بخشش او در جهان
تحویل کرده‌اند به باغ خدایگان
شراب و سبزه و آب روان و روی نگار
.... بر پیکر مینای بوستان
تو مختصر جهان و جهان در تو مختصر
یکی عقیق و دوم عبر و سیوم عنبر
نیل و سیحون و فرات و دجله و جیحون روان
با این که کاتب بعضی کلمات و ترکیبات را پس و پیش آورده است، ولی با توجه به قدیم بودن نوع خط و تاریخ کتابت آن به عنوان نسخهٔ بدل انتخاب شد و با مطالعهٔ دقیق تر این نسخه و ویژگی‌های رسم الخط آن به ترتیب زیر استخراج گردید:

۱. نوشتن «ذ» به جای «د»؛ زیرا که کاربرد آن بیش از «د» بوده است.^۸
 ۲. نوشتن «کی» به جای «که» در همهٔ موارد.
 ۳. اتصال حرف «به» به اسم و ضمیر.
 ۴. بجز «گ» که به صورت اصلی خود نوشته شده، به جای «ژ» «ز» و به جای «پ»، «ب» و به جای «چ» «ج».
 ۵. نوشتن «پ» به جای «ف» در کلماتی نظیر پیروز و آوردن «خ» به جای «ف» در کلماتی نظیر درخشیدن.
- تصویر آغاز و انجام نسخهٔ منتخب در صفحات بعد آمده است.

۲. مشخصات نسخهٔ کتابخانهٔ اوغلو علی پاشا (پا)

این نسخه به خط نسخ^۹ تعلیق و میکروفیلم آن متعلق به کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران به شمارهٔ ۱۷۰ است. مجتبی مینوی آن را از کتابخانهٔ اوغلو علی پاشای ترکیه برای دانشگاه تهران سفارش داد. نسخه در مجموعه‌ای قرار دارد که در ظهر^{۱۰} آن یا صفحهٔ عنوان نام دوازده شاعر با تعداد اوراق و ابیات شعر آنان در سه ستون عمودی، فهرست وار آمده و نیز در فهرستی بیضی شکل، نام همان شاعران آورده شده است. در قسمت بالای صفحهٔ اول مجموعه یا ظهریه، نقش مهری است با کلمات تقریباً ناخوانا که نام کاتب بر روی آن نوشته شده است. با دقت بیشتر به نوشته‌های مهر، این کلمات که احتمالاً نام کاتب دوازده دیوان مجموعه است، به چشم می‌خورد: «عظیم علی شاه بن

المرحوم (مرجوع) نوح البغدادی (همدانی)». همین نقش در صفحه پایانی مجموعه آمده است، که مطالب آن کاملاً ناخواناست و مفهوم درستی از آن حاصل نمی‌شود. تاریخ کتابت نسخه، سال ۶۶۹ ه. ق می‌باشد و با وجود افتادگی‌ها و کلمات ناخوانا، فعلاً اصح و اقدم نسخ، در میان نسخه‌های کامل و متعدّد این شاعر است و از نظر قدمت، بعد از نسخه منتخب (۶۰۴) در ردیف دوم قرار دارد. در این نسخه، قصاید به صورت الفبایی منظم گردیده و دارای ۱۷ برگ چهار ستونی ۳۵ سطری است، که با مرکب سیاه نوشته شده و صفحات ۳۲۶-۳۴۲ مجموعه را دربر می‌گیرد. سرستون‌ها با عناوینی چون «وله ایضاً» و «وله علیه الرحمه» آغاز شده و تعداد ابیات آن ۲۱۲۶ بیت است.

آغاز و انجام قصاید

چه جرمست این که هر ساعت ز روی نیلگون دریا
زمین را سایبان بندد به پیش گنبد خضرا
ملک بادت بی‌قیاس و عمر بادت بی‌کران
تا ز عمر و ملک خویش اندر جوانی برخورداری

آغاز و انجام مقطعات

خدايگانا مهمان بنده بودستند تنی دو دوش به نقل و نبیند و رود و کیاب
تا چهره لعل لاله آمد پیدا زلفین بنفشه سر برون زد ز گیا

آغاز و انجام رباعیات

آنکس که ز ناصواب بشناخت صواب در خدمت تو کرد طلب حشمت و آب
خدمت تو به عقل شاید کرد آلت عاقلی دماغ بود

ویژگی‌های رسم الخط عبارتند از:

۱. نوشتن «د» به جای «ذ».
۲. اتصال حرف «به» به اسم و ضمیر و آوردن همزه به جای «ی» در ترکیبات.
۳. آوردن این علامت (۷) در بالای حرف «س».
۴. گذاشتن تشدید در بالای کلمات مشدّد.
۵. آوردن دو نقطه در زیر کلمات مختوم به «ی».

۶. آوردن الف کشیده در بالای الف در کلمات مرکبی که قسمت اول آن مختوم به الف است.

۷. نوشتن «آنچ» و «آنک» به جای «آنچه» و «آنکه» و چنانک به جای چنان که.

۸. نوشتن واژه «اوفتد» به جای «افتد».

۹. آوردن «ج» به جای «چ» و «گ» به جای «ک».

تصویر صفحات آغاز و انجام مجموعه به ترتیب در صفحات بعد آمده است.

۳. نسخه کتابخانه مینوی (مینو)

اصل این نسخه به شماره ۳۷۱۳ متعلق به موزه بریتانیاست و مشخصات نسخه عکسی آن در کتابخانه مینوی موجود است؛ در حالی که در فهرست منزوی نیامده است. بنابر کتاب فهرست‌واره نسخ خطی کتابخانه مینوی و بنابر آنچه در ظهر مجموعه آمده، نام کاتب محمدشاه بن علی بن محمود شادبخت اصفهانی است که در سال ۶۹۲ ه. ق آن را نوشته است. این مجموعه ۱۸۰ برگ، در دو جلد و به ترتیب شامل دیوان‌های ابوالفرج رونی، ازرقی هروی، انوری ایوردی، عثمان مختاری و مجدهمگراست و صفحات ۱۸-۳۵ مجموعه دربرگیرنده اشعار ازرقی هروی است. بنابر آنچه که استاد مجتبی مینوی در آغاز این نسخه با ذهنی جستجوگر و قلمی توانا مرقوم داشته و اینجانب به گونه استعجال مطالعه کردم، ایشان این نسخه را یکی از بهترین نسخ دیوان ازرقی دانسته و در ادامه همان توضیحات، به کم بودن دو قصیده نسخه اشاره کرده‌اند. از مقایسه با نسخه کتابخانه اوغلوعلی پاشا که نسخه اساس نگارنده در تصحیح دیوان ازرقی هروی است، آن دو قصیده استخراج گردید که مطلع آن‌ها به ترتیب چنین است:

دی درآمد ز در آن لعبت زیبا رخسار نه چنان مست بغایت نه بغایت هشیار
شاه کرده است رای زی پوشنگ هامراهش می‌است و ساغر و چنگ

تعداد ابیات آن ۲۰۷۶ بیت است که ۱۲۰ بیت رباعی، و ۶۱ بیت قطعه، و ۱۸۹۵ بیت قصیده است. سرستون‌ها با عناوینی چون: «وله ایضاً» و «وله فیه» و غیره آغاز، و صفحات آن به صورت چهارستونی ۳۱ سطری و به خط نسخ تعلیق قرن هفتم نوشته شده است.

آغاز و انجام قصاید

ز نور قبه زرین آینه تمثال زمین تفته فروپوشد آتشین سربال
در شعرا نام من اظهار نبود صلت تو نام من اظهار کرد

آغاز و انجام مقطعات

آیا به عقل و کرم یاد کرده از کارم ز یاد کرد تو بسیار شکرها دارم
شرابشان برسیدست و بنده درماندست خدایگانا تدبیر بنده کن به شراب

آغاز و انجام رباعیات

ای رای تو با صحبت گردون شده جفت پیدا بر تو هر چه فلک راست نهفت
اوّل دادم به تو روزگار خوش خویش نیافته بر من از وصلت کم و بیش
در صفحه پایانی این نسخه، ده بیت از اسحق بن قوام بن مجدهمگر آمده که در آن به
امر خواجه احمد^{۱۱} به تصحیح و کتابت رباعیات جدّش، مجمد همگر اقدام می‌کند و در
آن بیتی است که با حساب ابجد پنج حرف اوّل مصرع دوم، سال ۷۱۷ ه.ق را نشان
می‌دهد:

در روز جمعه پنجم ماه صفر که هست خی‌صادوزی ز هجرت تاریخش از شمار
در مقدمه کتاب دیوان انوری، (ص ۱۴۶-۱۴۸) به تصحیح مرحوم مدرس رضوی،
از قول مجتبی مینوی درباره این مجموعه، توضیحاتی بدین‌گونه در مورد تاریخ کتابت
و نام کاتب مجموعه در آخر دیوان عثمان مختاری (ورق ۱۷۰ پشت) آمده است:

تمام شد دیوان... عثمان مختاری بر دست بنده ضعیف نحیف محمدشاه بن
علی بن محمد اصفهانی ساکن به محلت کران روز سه شنبه ششم ربیع‌الآخر سنه
۶۹۲ هجری. این نسخه در سال ۶۹۷ هجری در تبریز در تصرف خواجه
فخرالدین بوده است و او به اسحق بن قوام بن مجدهمگر (یعنی نوه مجدهمگر
شاعر قرن هفتم) فرموده است که رباعیات جدّش را بر مجموعه بیفزاید و او بر
اوراق سفیدی که بین دواوین و در آخر دیوان مختار مانده بوده است، رباعیات
مذکور را به ترتیب حروف تهجی درج کرده است.^{۱۲}

کاتب در ضبط کلمات دقت داشته و در آن دخل و تصرفی نکرده و معلوم است که از
روی نسخه قدیم‌تری نوشته شده است. با این وجود چون ۲۳ سال بعد از نسخه
اوغلوعلی پاشا (اساس) نوشته شده است، به عنوان نسخه اساس انتخاب نگردید.
ویژگی‌های رسم الخط آن نیز با مختصر تفاوت‌هایی همانند نسخه اساس است.
تصویر آغاز و انجام نسخه و پایان مجموعه در صفحات بعد آمده است.

۴. نسخه کتابخانه ملی ایرلند (آر)

میکروفیلم این نسخه به شماره ۱۸۶۵ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است و در اصل از نسخه کتابخانه ملی ایرلند عکس‌برداری شده است و شامل مجموعه‌ای از ده شاعر است که در صفحه آغاز (ظهر نسخه)، نام آن‌ها ذکر شده است. این مجموعه در ۴۱۶ صفحه نوشته شده است و با توجه به آنچه که از صفحه ترقیمه (پایان) دریافت شد، نام کاتبان آن ابونصر و محمدشاه است که این دومی همان کاتب نسخه کتابخانه مینوی است که گویا این نسخه را در اصفهان، در روز شنبه نیمه شوال سال ۶۹۹ ه.ق نوشته است. دیوان ازرقی در این مجموعه پس از دیوان کمال‌الدین اسماعیل آورده شده و دارای ۱۸۱۶ بیت است و اشعار آن فقط شامل قصیده و چند رباعی است؛ بعلاوه در مقایسه با نسخه اوغلوعلی پاشا هشت قصیده کم دارد. این نسخه دارای ۱۶ برگ و هر صفحه آن چهار ستونی ۳۱ سطری است و به خط نسخ تعلیق نوشته شده است. در صفحه آخر نسخه، مینیاتور زیبایی است که مجلس پادشاه را نشان می‌دهد و در سمت چپ مینیاتور، نوشته‌ای است به نثر، به نقل از تاریخ بناکتی که در آن به علت به نظم آوردن کتاب الفیه و شلفیه و داستان نرد باختن پادشاه و سرودن شعری در این باره به وسیله ازرقی، اشاره دارد و در پایان نامشخص بودن تاریخ وفات و مدفن شاعر را ذکر می‌کند.

رسم الخط نسخه همان ویژگی نوشته‌های قرن هفتم (شیوه قدیم رسم الخط) را دارد و در بسیاری موارد، علی‌رغم تصرفات کاتب، در مقایسه با نسخه کتابخانه مینوی، شباهت محسوسی به آن دارد و به نظر می‌رسد هر دو از روی نسخه واحدی نوشته شده‌اند. ابیات آغاز و انجام آن چنین است:

ز نور قبه زرین آئینه تمثال

زمین تفته فروپوشد آتشین سربال

مهرگان از جشن‌های خسروانست ای ملک

خسروانی باده باید می به جشن خسروان

(ب) چهار نسخه دیوان ازرقی (مربوط به پس از قرن هفتم)

از بین شش نسخه‌ای که از قرن نهم تا سیزدهم در تصحیح مورد استفاده قرار گرفت، چهار نسخه برتر آن معرفی می‌گردد و از شرح و توضیح دو نسخه دیگر به دلیل اهمیت کمتر آن در تصحیح متن، صرف نظر می‌شود.

۱. مج: این نسخه به شماره ۶۲۲۸/۳ و میکروفیلم ۴۸۴۱ در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود و در مجموعه‌ای شامل هشت دیوان با عنوان فهرست کلیات قدما به ترتیب زیر آمده است:

۱. استاد ابوالفرج رونی ۶۰۰ بیت و در صفحه ۲ مجموعه آمده است.
 ۲. استاد رشیدالدین وطواط ۴۵۵۰ بیت، در صفحه ۲۹ این مجموعه آمده است.
 ۳. حکیم ازرقی ۲۱۵۰ بیت در صفحه ۹۱ مجموعه آمده است.
 ۴. حکیم معزی ۸۱۰۷ بیت در صفحه ۱۲۲ مجموعه آمده است.
 ۵. استاد عبدالواسع جبلی ۳۵۵۰ بیت در صفحه ۲۳۶ مجموعه آمده است.
 ۶. استاد ظهیرالدین فاریابی ۴۲۰۰ بیت، در صفحه ۲۵۶ مجموعه آمده است.
 ۷. حکیم اثیرالدین اخسیکتی ۲۲۵۰ بیت، در صفحه ۳۳۴ مجموعه آمده است.
 ۸. حکیم سراج‌الدین قمری ۳۱۵۵ بیت، در صفحه ۳۶۰ این مجموعه آمده است.
- کاتب نسخه، هدایت‌الله قمی است و در پایان نسخه تاریخ کتابت را ۹۹۶ ه. ق ثبت کرده است. تعداد ابیات نسخه فعلی ۲۰۵۹ بیت است که ۹۱ بیت در مقایسه با فهرست آغاز نسخه کمتر دارد؛ البته در حاشیه ترقیمه نسخه، عدد ۲۳۰۰ و ۲۱۵۰ بیت نیز ثبت شده است.

آغاز و انجام نسخه^{۱۳}

آغاز:

چه موجست این که هر ساعت ز روی نیلگون دریا
زمین را سایه‌بان بندد به پیش گنبد خضرا

انجام:

خو کرده به جور بی‌شمار تو منم بیچاره و درمانده کار تو منم
۲. چ نف: نسخه چاپی نفیسی که ایشان در سال ۱۳۳۶ با چهار نسخه دیگر مقابله کرده و به چاپ رسانده است. این نسخه که مجموعه‌ای شامل شش دیوان است و دیوان انوری در متن و شش نسخه بقیه در حاشیه نوشته شده است.

بنابر نقل آقای روحانی، مدیر مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی، این نسخه را نفیسی به وحید دستجردی داده و بایستی در اختیار ورثه ایشان باشد. تاریخ تألیف آن ۸۲۱ ه. ق و دیوان‌های این شاعران در آن مجموعه آمده است: ۱. ظهیر فاریابی، ۲. ازرقی هروی، ۳. ابوالفرج رونی، ۴. نجیب‌الدین جرفادقانی، ۵. اثیرالدین اومانی، ۶. سید سراج‌الدین سگری.

در آغاز این نسخه، ترنجی^{۱۴} است که در آن صفاتی پی در پی در مدح سلطان ابراهیم تیموری آمده است. کاتب در پایان دیوان ظهیرالدین فاریابی و سراجی سکزی، تاریخ کتابت نسخه را ۸۲۱ ه.ق آورده است و او در پایان دیوان ازرقی پس از ستایش سلطان ابراهیم، نام خود را «ناصرالکاتب» نوشته است.

سعید نفیسی این نسخه را بر دیگر نسخ مورد استفاده ترجیح داده و آن را کامل دانسته است.^{۱۵} تعداد ابیات این نسخه ۲۶۷۴ بیت است که شامل ۶۷ قصیده، ۹ قطعه و ۱۰۸ رباعی است. این ابیات تعداد واقعی نسخه ۸۲۱ نیست و مصحح ابیاتی را که در نسخه‌های دیگر راه یافته، در نسخه چاپی خود آورده و این نکته را در مقدمه چاپ خود ذکر کرده است.

کاتب، عناوین سرستون‌ها را به فارسی نوشته و در انتخاب آن‌ها هم به نام ممدوح و هم نام جایی را که شاعر در قصیده وصف کرده، توجه داشته است. با وجود اغلاط فراوانی که در این نسخه چاپی راه یافته است، به عنوان یکی از نسخه بدل‌های معتبر مورد استفاده قرار گرفته و در بسیاری مواقع ضبط صحیح متن از این نسخه انتخاب گردیده است.

آغاز و انجام نسخه

چه جرمست اینکه هر ساعت زروی نیلگون دریا
 زمین را سایه‌بان بسند به پیش گنبد خضرا
 بردار مرا ز خاک اگر بتوانی تا پیش تو بر خاک نهم پیشانی
 نسخه اساس مورد استفاده در این چاپ، به خط نسخ تعلیق نوشته شده است.
 ۳. حک: این نسخه به شماره ۱۶۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است. در صفحه ظهر ۸۲۸۳ از فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است. در صفحه مهر و امضایی است که چیزی از آن فهمیده نمی‌شود و در گوشه سمت راست همین صفحه تعداد ابیات دیوان را ۲۴۰۰ بیت و عدد اجزای آن را ده جزء نوشته است. در پایان نسخه هم نقش مهری است که چیزی از آن معلوم نمی‌شود و خط نسخه نستعلیق ابتدایی است.

کاتب، لغات مشکل نسخه را با استفاده از سه فرهنگ جهان آرا، صحاح و کتر اللغه معنی کرده است و در بعضی جاها شاهد مثال شعری را از شاعران مشهور می‌آورد.

روش کاتب این است که تمام معانی لغت را استخراج کرده و فقط در بعضی جاها به معنی مورد نظر شاعر اشاره می‌نماید و در قسمت حاشیه رباعیات، هر جایی که توضیحی افزوده است، نام «مؤمن» را نوشته است. معلوم می‌شود که نام یا لقب کاتب «مؤمن» بوده است و اتفاقاً کاتب نسخه‌ای از دیوان ازرقی متعلق به قرن یازدهم به شماره ۳۴۱۵^{۸۹۱} کتابخانه دانشگاه تهران، از محمد مؤمن جنابذی است و اگر این فرض را بپذیریم که کاتب بعدها اشتها بهتری در خط نستعلیق پیدا کرده است - به طوری که از مقایسه دو خط بر می‌آید - کاتب هر دو نسخه احتمالاً بایستی همان محمد مؤمن جنابذی بوده باشد.

در این نسخه، شماره صفحات و رکابها نوشته شده؛ اما همان طور که قبلاً ذکر شد، نظم الفبایی را به هیچ وجه رعایت نکرده و از این جهت کاملاً به هم ریخته است. از لحاظ اصالت نسخه یکی از نسخه‌های معتبر در انتخاب ضبط صحیح متن بوده است و در بعضی جاها صورت متن نسخه بر نسخه‌های دیگر ترجیح داده شده است. معلوم می‌شود که از روی نسخه معتبری کتابت شده. تعداد کل ابیات اعم از قصیده، رباعی و قطعه ۱۸۰۳ بیت است.

آغاز و انجام نسخه:

آغاز: ز نور قبه زرین آینه تمثال
انجام: اینک رفتم ز حضرتت با دل ریش
زمین تفتنه فروپوشد آتشین سربال
خوش کرده‌ام آنچه آورد بخت به پیش

۴. فر: این نسخه در سال ۱۲۹۰ ه.ق در دارالخلافة تهران خریداری شده است. در ابتدای نسخه نقش مهری است که نام محرر آن، یعنی اسماعیل بن علی اکبر بر روی آن نوشته شده است.

این نسخه در دست مرحوم محمود فرخ بوده است و کمبودهای نسخه با چهار نسخه آستان قدس رضوی تکمیل شده است. تعداد برگ‌های نسخه اصلی ۵۳ برگ و با ابیاتی که از برگ ۵۴ شروع می‌شود، و با خط دیگری اضافه شده به ۷۴ برگ می‌رسد. تعداد ابیات نسخه اصلی ۱۷۵۸ بیت و تعداد کل نسخه تکمیل شده ۲۳۰۰ بیت است و در مجموع ۶۴۲ بیت از چهار نسخه آستان قدس رضوی به آن اضافه گردیده است. این نسخه به خط نستعلیق است و تاریخ کتابت آن معلوم نیست.

اگر چه کاتب در نوشتن متن دقت لازم را نداشته و اغلاط فاحش در آن کم نیست، ولی در مقایسه با نسخ قرن هفتم نسخه نسبتاً خوبی است و از آن در بعضی موارد در تصحیح استفاده شده است. این نسخه در بعضی موارد مقابله شده و بعضی لغات هم در حاشیه معنی شده است و صفحات به وسیله رکابه به هم مربوط می‌شوند. در این نسخه، قافیه‌ها ترتیب الفبایی ندارد؛ ولی در قسمت اضافه شده به نسخه قصاید و رباعیات الفبایی شده است. در صفحه ترقیمه، دستخط مرحوم محمود فرخ و توضیحات ایشان است که در سال ۱۳۲۷ ش نوشته شده است. نسخه در سال ۱۳۴۸ توسط کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد خریداری شده و به شماره ۲۰۸۱۱ نگهداری می‌شود.

آغاز و انجام نسخه:

ز نور قبه زرین آینه تمثال
زمین تفته فروپوشد آتشین سربال
نگار چینی تا با قبا و با کلهی
بهار گنگی تا با کمان و با کمری

نقد و بررسی چاپ‌های پیشین دیوان ازرقی هروی

الف: چاپ نفیسی

سعید نفیسی در سال ۱۳۳۶ ش دیوان ازرقی را براساس نسخه کتابت شده در سال ۸۲۱ ه. ق با شش نسخه دیگر مقابله، تصحیح و منتشر کرد. با وجود دقتی که ایشان در شرح احوال شاعر از نظر تاریخی و ادبی داشته، کار او خالی از اشتباهات هم نیست که در این جا به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. نفیسی در خصوص بدیهه‌گویی ازرقی و سال وفات وی در مقدمه چنین یادآور

می‌شود:

در اینکه ازرقی مداح طغانشاه بوده، جای شکی نیست و این رباعی^{۱۶} نیز در دیوان ازرقی هست، پس در راست بودن این واقعه نمی‌توان تردید کرد. این واقعه را نظامی عروضی در هرات که زادگاه ازرقی و مرکز حکمرانی طغانشاه بوده و ازرقی قسمت عمده از زندگی خود را در آنجا گذرانده است، در سال ۵۰۹ شنیده است و چون رحلت ازرقی را در ۵۲۶ یا ۵۲۷ نوشته‌اند، در این زمان ازرقی هنوز زنده بوده و شاید در همان شهر هرات می‌زیسته است.^{۱۷}

اشتباه ایشان این است که در تاریخ وفات ازرقی به قول تقی‌الدین کاشی در خلاصه‌الشعار و هدایت در مجمع‌الفصحا تکیه کرده است؛ در حالی که هیچ یک از این دو تاریخ صحیح نیست؛ زیرا به قول ذبیح‌الله صفا، ازرقی مداح امیرانشاه بود که قبل از سال ۴۶۶ ه.ق وفات یافته و نیز مداح طغانشاه بوده است که در زمان پادشاهی آلبارسلان (۴۶۵ ه.ق) بوده است؛ بنابراین سال وفاتش باید در همین حدود باشد و گرنه چطور ممکن است که یک شاعر مداح پادشاهانی را که بعد از این تاریخ تا حدود سال ۵۲۷ ه.ق حکومت کرده‌اند، مانند ملک‌شاه و محمود و برکیارق و محمد و سنجر را مدح نگفته باشد.^{۱۸}

۲. مطلب بعدی دربارهٔ زمان سلطنت طغانشاه است که در مقدمهٔ چاپ نفیسی چنین آمده:

«مدّت این پادشاهی از ۴۶۵ تا ۴۸۵ است»؛^{۱۹} در حالی که همان‌گونه که گفته شد، طغانشاه در زمان حکومت آلبارسلان (م ۴۶۵) حکومت خراسان را داشت و بعد از آن حاکم هرات نبوده است.

۳. نکته دیگر این که نفیسی مدّت شاعری ازرقی را از سال ۴۶۰ تا ۵۲۷، یعنی ۶۷ سال دانسته و سپس نتیجه‌گیری کرده است که اگر در سن بیست سالگی به سرودن شعر آغاز کرده باشد، زمان تولد او سال ۴۴۰ هجری است. و بدین‌گونه بیش از هشتاد سال عمر کرده است. در این مورد باید گفت:

اگر واقعهٔ آمدن فردوسی به خانهٔ پدر ازرقی درست باشد، ناچار پس از سال ۴۰۰ که شاهنامه را به محمود تقدیم کرده، اتفاق افتاده است و چون پدر ازرقی معاصر فردوسی است، پس باید ولادت ازرقی در اوایل قرن پنجم بوده باشد و سن او تا سال ۵۲۷ بایستی به ۱۲۷ سال برسد و این نیز بعید است.^{۲۰} گذشته از این با تکیه بر کدام مأخذ، دورهٔ شاعری ازرقی از ۴۶۰ تا ۵۲۷ دانسته شده است. بنابراین با توجه به سال مرگ شاعر (۴۶۵) منطقی‌تر این است که ولادت او در اوایل قرن پنجم روی داده باشد و مدّت عمر وی نیز نزدیک به ۶۵ سال بوده باشد.

۴. از دیگر اشتباهات نفیسی ثبت واژهٔ «درغان»^{۲۱} به جای «ارغان» در مطلع قصیدهٔ ۳۵ نسخهٔ چاپی است.

۵. یکی از اشکالات مهم دیگر این نسخهٔ چاپی این است که مصحح، ضبط نسخه بدل‌ها را در پاورقی نیاورده و به معنی کردن چند لغت به صورت زیرنویس اکتفا کرده

است، حال آنکه نقل نسخه بدل‌های یک متن یکی از مهمترین وظایف مصحح و از مزیت‌های کار تصحیح است. قابل ذکر است که نفیسی مشخصاتی ناقص از نسخه بدل‌ها به ویژه از نسخه‌ی اساس کار خود در مقدمه آورده است؛ نگارنده نیز در تصحیح جدید از دیوان ازرقی ضمن استفاده از نسخه‌ی چاپی به عنوان نسخه بدل در بسیاری موارد، ضبط درست متن اصلی را از آن انتخاب کرده است.

۶. بنا به گفته‌ی خودش در مقدمه‌ی چاپ دیوان ازرقی، او در هنگام چاپ اثر تصحیح شده‌ی خود در ایران نبوده، و اگر نسخه‌ی چاپی زنده‌یاد استاد عبدالرسولی را که به فاصله‌ی کمی قبل از او به چاپ رسیده است، می‌دید، تصحیح بهتری ارائه می‌کرد و اشتباهات او در شرح احوال شاعر کمتر می‌بود.

ب) چاپ عبدالرسولی

زنده‌یاد علی عبدالرسولی که علاوه بر تقدم فضل، فضل تقدم در چاپ دیوان ازرقی نیز با ایشان است، در مقدمه‌ی کوتاه و محققانه‌ی خود بر دیوان ازرقی به نقد قول تذکره‌ی دولت‌شاه در مورد ممدوح واقعی ازرقی (طغان‌شاه بن محمد) پرداخته و نیز گفته‌ی مجمع‌الفصحا و تقی‌الدین کاشانی را در تاریخ وفات ازرقی (۵۲۶ و ۵۲۷) نادرست دانسته است؛ که البته در این خصوص با استاد ذبیح‌الله صفا هم رأی است.^{۲۲}

مهمترین اشکال این تصحیح آن است که نسخه‌ی اساس و نسخه بدل‌ها را معرفی نکرده است و نیز ضبط نسخه بدل‌ها را در پانویس نیاورده است. و از شماره‌هایی که به عنوان علائم اختصاری نسخه بدل‌ها در حاشیه‌ی متن قید کرده، معلوم نمی‌شود که کدام یک از آنها نسخه بدل است.

قابل یادآوری است که ایشان در انتخاب ضبط صحیح متن، دقت و موشکافی خاصی داشته است و از آن‌جا که این نسخه از ابتدای کار در دسترس نگارنده نبود، نتوانست از آن به عنوان نسخه بدل استفاده کند؛ ولی در مرحله‌ی ترجیح ضبط درست و در مواردی که کار به تردید در انتخاب ضبط‌ها می‌انجامید، از آن استفاده شده است.

اشاره‌ای کوتاه به شیوه‌ی تصحیح در دیوان ازرقی هروی

بعد از بررسی نسخه‌شناسی توصیفی، تاریخی و تطبیقی چهارده نسخه‌ی کامل و دو نسخه‌ی منتخب، نسخه‌ی «پا» که اقدم و اصح نسخه‌ها بود، به عنوان نسخه‌ی «اساس نسبی»

تعیین شد. به خاطر بعضی نسخه‌های معتبر مربوط به قرن دهم و یازدهم و بعضی نسخه‌های هم‌تراز با نسخه‌ی اساس در قرن هفتم به روش «اساس نسبی» اقدام گردید و از نسخه‌ی منتخب ۶۰۴ و نسخه‌های مینو (۶۹۲)، آر (۶۹۹)، چ نف (۸۲۱)، مج (قرن دهم) و حک (قرن یازدهم) که نسخه‌های مضبوط و صحیح‌تری بودند استفاده شد و در مواردی حتی ضبط صحیح متن از روی همین نسخه‌ها انتخاب گردید.

در واقع طبیعت نسخه‌ها و کیفیت نسخه‌شناسی است که ما را به یکی از روش‌های تصحیح راهنمایی می‌کند. از طرفی، شیوه «تصحیح التقاطی» را که بر مبنای چند نسخه مغلوط انجام می‌گیرد، نمی‌توانستیم انتخاب کنیم؛ زیرا هر چهار نسخه مینو، آر، مج و حک دارای ضبط‌های صحیح بودند و شیوه مبتنی بر نسخه «اساس مطلق» را در صورتی می‌توانستیم انتخاب کنیم که شجره نسخه اقدام تا اولین نسخه جمع‌آوری شده به وسیله شاعر یا دست‌نوشته شاعر معلوم باشد؛ در حالی که چنین نسخه‌ای در حال حاضر به دست نیامده است. بنابراین راه حل سومی که شیوه بینابین است انتخاب گردید؛ شیوه‌ای که بین شیوه تصحیح «اساس مطلق» و شیوه «التقاطی» است؛ نجیب مایل هر وی درباره «شیوه اساسی نسبی» می‌نویسد:

اگرچه شیوه «اساس نسبی» دشواری‌های شیوه مبتنی بر نسخه «اساس مطلق» و ناهمواری‌های متنی ناشی از «تصحیح التقاطی» را داراست؛ ولی در تصحیح نگارش‌های فارسی شیوه‌ای مقبول است و آثاری که به این روش تصحیح می‌شوند، پخته‌تر از آثاری است که بر مبنای دو روش دیگر، تصحیح شده‌اند. در این شیوه عرصه بینش انتقادی وسیع‌تر است و اختیار علمی از ضبط‌های نسخه‌ها بیشتر و لذا امکان تصحیح انتقادی بهتر فراهم است.^{۲۳}

در مرحله بعد ابتدا نسخه اساس (پا) استنساخ شد و سپس کار مقابله و تصحیح چهار نسخه مینو، آر، چ نف و مج و یک نسخه منتخب انجام گرفت و از آن جا که احتمال نسخه‌های بهتری از قرن نهم به بعد وجود داشت، چهار نسخه دیگر یعنی ملک، بل، حک و فر به تعداد نسخه بدل‌ها اضافه شد و موارد اختلاف آنها نیز در حاشیه ثبت گردید.

در مرحله نهایی پس از تحقیق در موارد اختلاف، ضبط درست نسخه بدل‌ها در متن و ضبط نادرست نسخه اساس در حاشیه نوشته شد. در موارد کمی که ضبط نسخه بدل‌ها ناخوانا بود، با روش تصحیح قیاسی اصلاح شد.

باری علی‌رغم تعدد و پراکندگی نسخه‌های دیوان ازرقی نگارنده امیدوار است با استفاده از نسخ قرن هفتم و انتخاب شیوه‌ای مناسب برای تصحیح چنین متنی بسیاری از ضبط‌های نادرست خطی و چاپی این دیوان را اصلاح و چاپی نسبتاً منقح و نزدیک به اولین دست‌نوشته شاعر یا کاتب آن عرضه نماید.

پی‌نوشت‌ها

۱. چهارمقاله، ص ۲۱۸.
۲. مصحح در مرحله توصیف به اشارات موجود در ظاهر نسخه و نوع خط و ترقیمه نسخه توجه دارد و در مرحله دوم تاریخ نوشته شده در ترقیمه را مورد دقت قرار می‌دهد و سپس به نسخه‌شناسی تطبیقی که به ویژگی‌های مشترک و مفترق نسخه‌ها و به ساخت زبانی و سبک اثر مربوط است، می‌پردازد. (مایل هروی، ص ۳۳۴-۳۳۶).
۳. چهارمقاله، ص ۲۱۸.
۴. نسخه اهدایی علی اصغر حکمت به شماره ۸۲۸۲ از فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکز دانشگاه تهران.
۵. بیان این مطلب صرفاً برای رفع یک شبهه بود و گرنه ترتیب الفبایی یا غیرالفبایی نسخه‌ها در تصحیح، ملاکی در تعیین اصالت نسخه بدل‌ها نیست. (توضیحات نگارنده)
۶. در نسخه‌نویسی به خط نسخ شیوه‌ای معمول بوده است که تا اوایل نیمه دوم ۱۳۸۰ از سده هشتم هجری نیز رواج داشته؛ در این شیوه خط نسخ بسیار خواناست و در مواردی کلمات مشکوک ضبط شده و گاهی سطح آن بیشتر از دور آن است (مایل هروی، ص ۲۶۳).
۷. صفحه آخر یک نسخه منفرد یا پایان مجموعه که به تاریخ کتابت و نام و مشخصات کاتب اشاره شده است (همان، ص ۲۶۸).
۸. این مطلب در حاشیه نسخه اوغلوعلی پاشا، برگ ۳۳۳، به شماره میکروفیلم ۱۷۰ از کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران آمده است.
۹. نسخ تعلیق صورت ابتدایی نستعلیق است که قبل از نیمه اول قرن هشتم رواج داشته است. (مایل هروی، ص ۱۹۶)
۱۰. روی نخستین برگ از نسخه خطی را «ظهر» گویند و به نکته‌های مندرج در ظهر، ظهریه می‌گویند. (همان، ص ۲۹۱)
۱۱. به گمان قوی نگارنده، منظور از خواجه فخرالدین، همان فخرالدین احمد تبریزی است. وی شاعر و مورخ و هم‌عصر با ابوسعید بهادرخان بوده است و مثنوی شهنشاہ نامہ خود را در هیجده هزار بیت در ۷۳۸ هـ. ق به پایان برده است. (صفا، ص ۳۵۷)
۱۲. دیوان انوری، ص ۱۴۸-۱۴۶.

۱۳. برای گریز از تطویل، از آوردن تصویر صفحات آغاز و انجام این چهار نسخه صرف نظر کردیم.
۱۴. در ظاهر نسخ مکتوب در کانون نسخه‌پردازی دیوانی، شکلی هندسی ترسیم می‌شده به شکل شمسه یا تریخ و در داخل آن عباراتی درج می‌شده است مبنی بر اینکه برای فلان پادشاه یا کتابخانه فلان امیر کتابت شده است. (مایل هروی، ص ۲۰۷)
۱۵. در ادامه این نوشتار، به بررسی و نقد چاپ استاد نفیسی و یک نسخه چاپی دیگر از دیوان ازرقی خواهیم پرداخت.
۱۶. رباعی موصوف این است:

گرشاه دوشش خواست سه یک زخم افتاد تا ظن نبری که کعبتین داد نداد
آن نقش که کرد رای شاهنشاه ییاد در حضرت شاه روی بر خاک نهاد
(نظامی عروضی تعلیقات، ص ۷)

۱۷. دیوان ازرقی هروی، ص ۴.
۱۸. تاریخ ادبیات در ایران، ج ۲، ص ۴۳۵.
۱۹. دیوان ازرقی هروی، ص ۷.
۲۰. شاهنامه فردوسی، ص ۳۶۴.
۲۱. توضیح اینکه ارغان یکی از شهرهای کش ماوراءالنهر است که ممدوح ازرقی (طغانشاه) به آنجا سفری داشته است (المقدسی، ص ۲۲۹).
۲۲. تصحیح دیوان ازرقی هروی، ص «ب» و «ز».
۲۳. تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، ص ۴۳۷-۴۳۸.

منابع

- تاریخ ادبیات در ایران، صفا، ذبیح‌الله، ج ۲، تهران، انتشارات فردوس، ۱۳۷۱ ش.
- تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، مایل هروی، نجیب، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
- تصحیح دیوان ازرقی هروی، عبدالرسولی، علی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۵ ش.
- چهار مقاله نظامی عروضی سمرقندی، قزوینی، محمد و محمد معین، تهران، انتشارات کتابفروشی زوار، ۱۳۳۳ ش.
- حماسه‌سرایی در ایران، صفا، ذبیح‌الله، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۹ ش.
- دیوان ازرقی هروی، تهران، نفیسی، سعید، انتشارات کتابفروشی زوار، ۱۳۳۶ ش.
- دیوان انوری، مدرس رضوی، محمدتقی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۰ ش.
- شاهنامه و فردوسی، همایون فرخ، رکن‌الدین، جلد اول، انتشارات اساطیر، تهران، ۱۳۷۷ ش.
- فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه و علینقی منزوی، تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۶ ش.

فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دانش‌پژوه، محمدتقی، چاپخانه سازمان چاپ دانشگاه، تهران ۱۳۴۸ ش.
فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، انوار، سیدعبدالله، تهران، وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۵۱ ش.
فهرست نسخه‌های خطی فارسی، منزوی، احمد، تهران، چاپخانه تهران مصور، ۱۳۵۰ ش.
فهرستواره کتابخانه مجتبی مینوی و کتابخانه مرکزی، دانش‌پژوه، محمدتقی و ایرج افشار، پژوهشگاه، تهران، ۱۳۷۴ ش.
فهرست‌های نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دانش‌پژوه، محمدتقی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ ش.

صفحہ آغاز و انجام نسخہ دانشگاه کمبریج

دوره جدید، سال ششم، شماره سوم، پاییز ۱۳۸۷ (پیاپی ۴۲)

صفحه آغاز و انجام مجموعه کتابخانه اوغلوعلی پاشا

صفحه آغاز و انجام نسخه کتابخانه مینوی

دوره جدید، سال ششم، شماره سوم، پاییز ۱۳۸۷ (پیاپی ۴۲)

صفحه آغاز و انجام نسخه کتابخانه دانشگاه تهران